

שלטון הנאמנות: ההתנחלויות ומיסוד ההיגיון האנטי־דמוקרטי של משטר ההפרטה הישראלי

דני גוטוויין

החוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה

א. מבוא

במסה "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", שראתה אור ב־2004, הצבעתי על התעלמותם של הדיון הציבורי והמחקר האקדמי מההשלכות החברתיות של מפעל ההתנחלות. הואיל ובהשלכות אלו טמונה, להבנתי, עיקר השפעתן הפוליטית של ההתנחלויות, הצעתי ניתוח חלופי שבמרכזו הטיעון בדבר "מנגנון הפיצוי של ההתנחלות". עיקר הטיעון — שיידון בחלק ב של המסה הנוכחית — הוא כי מאז מהפך 1977, כחלק מכינון משטר ההפרטה הישראלי, פיתח הימין כמה מנגנונים לפיצוי נפגעי הפירוק של מדינת הרווחה; אחד המנגנונים האלה היה מפעל ההתנחלות, שסיפק בשטחים הכבושים שירותים חברתיים נדיבים כתחליף לאלו שקוצצו והופרטו בישראל הריבונית. כך הידק מנגנון הפיצוי של ההתנחלות את הזיקה של המעמדות הנמוכים לימין, גרם להם להתנכר לשמאל — שתמך בהפרטה, אך התנגד להתנחלות — והבטיח את בסיס התמיכה החברתי והפוליטי לכינון משטר ההפרטה ולהמשך הכיבוש (גוטוויין 2004; 2005). המסה הנוכחית — מחלק ג ואילך — מוקדשת לבחינת תקפותו של הטיעון בדבר מנגנון הפיצוי של ההתנחלות לנוכח התמורות שחלו בחברה הישראלית בעשור האחרון. המסקנה העולה מן המסה היא שככל שמשטר ההפרטה התבסס, כן נשחקה השפעתם של מנגנוני הפיצוי שכוונו הימין ובהם גם זה של ההתנחלות. כדי להוסיף ולשמר את תמיכתם של נפגעי פירוק מדינת הרווחה — שהתגבשו בינתיים למעמד חדש ומובחן: "המעמד הפגיע" — פיתח הימין מנגנון פיצוי נוסף: חקיקה אנטי־דמוקרטית, המתנה זכויות אזרחיות וחברתיות בנאמנות לימין. מנגנון פיצוי זה הולך וממוסד בעשור האחרון בשיטת ממשל שתוגדר להלן במושג

"שלטון הנאמנות". המתנחלים ממלאים תפקיד מרכזי בקידום שלטון הנאמנות, המקצין את אי-השוויון המשפטי והחלוקתי, הן כאמצעי להאטת הפיחות ביתרון היחסי של ההתנחלויות והן כדרך לכינון מנגנון פיצוי חלופי שיבטיח את שלטון הימין. ההתנחלויות — הממזגות בין אזרחות רפובליקנית לאדנות קולוניאלית — משמשות השראה לשלטון הנאמנות, שהיסוד האנטי-דמוקרטי שבו עושה אותו לשיטת ממשל המאפשרת את סיפוח השטחים הכבושים לישראל הריבונית ואת כינונה של "ישראל הגדולה".

ב. מנגנון הפיצוי של ההתנחלות

מפעל ההתנחלות משלב בין שני תהליכים — משטר ההפרטה והתמשכות הכיבוש — שבאמצעותם מעצב הימין את דמותה של החברה הישראלית מאז מהפך 1977. ואולם, כינון משטר ההפרטה דחק את הימין לסתירה פוליטית: פירוק מדינת הרווחה פגע בעיקר במעמדות הנמוכים, שהיו מבסיסי כוחו, והיה עלול לסכן את המשך תמיכתם בשלטונו. כמוצא מסתירה זו פיתח הימין אסטרטגיה פוליטית שבמרכזה מנגנונים לפיצוי המעמדות הנמוכים; אחד ממנגנונים אלו היה מפעל ההתנחלות, שהציע בשטחים הכבושים שירותים חברתיים נדיבים כתחליף לאלו שקוצצו והופרטו בישראל הריבונית. הגורמים להקמת ההתנחלויות היו אמנם רעיוניים ומדיניים, אך אכלוסן המהיר היה תולדה של ההשקעות העודפות, לעומת המצב בישראל גופא; ההשקעות הפכו את ההתנחלויות למנגנון פיצוי לנפגעי פירוק מדינת הרווחה ועל כן ליעד הגירה מושך. כך, ב-1977 התגוררו בהתנחלויות, ללא ירושלים, כ-5,000 מתנחלים; ב-2015, לאחר ארבעה עשורים של משטר ההפרטה, עלה מספרם לכ-400,000; וכולל ירושלים שמעבר לקו הירוק מגיע מנינם לכ-600,000.

אופן פעולתו של מנגנון הפיצוי של ההתנחלות בתחום השיכון נדון במחקרו של ארז מגור, שהצביע על כך שבראשית שנות השמונים התחולל שינוי חד במדיניות משרד הבינוי והשיכון, שבמסגרתו הוענקו להתנחלויות:

תקציבים ממשלתיים נדיבים שמימנו בנייה ענפה של דיור בר-השגה, תשתיות מתקדמות וכבישי גישה שחיברו את ההתנחלויות למרכזי התעסוקה שבשטחי הקו הירוק בעידן שהתאפיין בצמצום מתמשך הן בהיקף ההוצאה הציבורית והן במעורבות המדינה בשוק הדיור. מדיניות זו אפשרה למדינה להציע פתרונות חלקיים למצוקת הדיור והרווחה הגוברת בישראל הריבונית, ועל ידי כך לשמר את הלגיטימציה של השלטון בקרב המעמדות הנמוכים (מגור 2015, 140).

על השפעת "התקציבים הממשלתיים הנדיבים" על ההגירה להתנחלויות עמדה אסנת סוויד במחקרה העוסק בגוש קטיף, שלמעלה ממחצית מתושביו, לדבריה, היו "יוצאי הפריפריה ועיירות הפיתוח":

חלק ניכר ממקימי גוש קטיף לא נמשכו למגורים במקום מכוח הלהט האמוני ומכוח התשוקה לממש את אידיאולוגיית ארץ ישראל השלמה. הגעתם לגוש קטיף נבעה מתמהיל של טעמי נוחות

ומגיעים חומריים. [...] ההטבות והסובסידיות שנלוו למגורים במקום הפכו את האזור לאטרקטיבי והעניקו לתושבים הזדמנות יוצאת דופן לשפר את איכות חייהם תמורת השקעה כספית נמוכה (סוויד 2013).

שיעור ההצבעה הגבוה לימין בקרב המעמדות הנמוכים מלמד כי מנגנון הפיצוי של ההתנחלות השפיע גם על מי שהמשיכו להתגורר בישראל, שכן התמיכה בימין שימרה את הסיכוי לקידום כלכלי וחברתי שנפתח בפניהם בהתנחלויות, סיכוי שהפך חשוב יותר ככל שמשטר הפרטה הוסיף לדרדר את מצבם. ואכן, כשנה לפני ה"התנתקות" מרצועת עזה ב-2005 הסביר ראש עיריית אופקים, אבי אסרף, את האהדה שגילו תושבי עיירות הפיתוח בדרום למתנחלי גוש קטיף בכך שרוב תושבי הגוש "הם תושבי ערי פיתוח בדרום שרצו להיטיב את מצבם". באופן דומה, ראש עיריית נתיבות, יחיאל זוהר, הסביר את התמיכה ב"מחאה חריפה" נגד המדיניות הכלכלית-חברתית של ממשלת שרון-נתניהו, שגרמה לכך שתושביהן "התרוששו" (בן סימון 2004).

מפעל ההתנחלות היה אחד הגילויים של מנגנון הפיצוי המרכזי שפיתח הימין: המגורים. המגורים העצימו הבדלי זהות בתוך המעמדות הנמוכים, ארגנו את קבוצות הזהות המתהוות למפלגות — ש"ס למשל — ובהתבסס על כוחן הפוליטי הבטיחו לתומכיהן תחליפים חלקיים לשירותים החברתיים שקוצצו. כמנגנוני פיצוי שקיומם מותנה בהמשך פירוק מדינת הרווחה תמכו המגורים במשטר הפרטה, שיתפו פעולה בהעמקתו ונעשו לאחד ממקורות העוצמה הפוליטית של הימין.

יעילותו של מנגנון הפיצוי של ההתנחלות נחשפה במהפך שחל בגישתו של מנהיג ש"ס, הרב עובדיה יוסף, בסוגיה של "שטחים תמורת שלום". ב-1979 פסק הרב יוסף כי אין מניעה הלכתית לסגת מהשטחים תמורת שלום אמת; ב-2003, לעומת זאת, הוא שינה את עמדתו וקבע כי הואיל ואין מדובר בשלום אמת הרי אין תוקף לפסיקתו הקודמת (מנדל 2013). ואולם, השינוי במדיניות השיכון, שעליו עמד מגור, מצביע על הסבר חלופי למהפך שחל בעמדתו של הרב יוסף: פסק ההלכה שהכשיר את הנסיגה פורסם ערב צמצום הבנייה הציבורית ממערב לקו הירוק, שהפך את ההתנחלויות ליעד מגורים מבוקש בקרב תומכי ש"ס; המשך הכשרת הנסיגה גם לאחר המפנה עלול היה לגרום לניכור של מצביעי ש"ס כלפי הנהגתם; לפיכך התאים הרב יוסף את עמדתו ההלכתית לצרכים הכלכליים המשתנים של חסידיו (ראו גם מאמרה של לי כהנר בגיליון זה).

הכיבוש מילא תפקיד חיוני במיסוד מנגנון הפיצוי של ההתנחלות, ולא רק מההיבט ההתיישבותי. מעמדם של אזורי יהודה, שומרון ועזה כשטחים כבושים סיפק צידוק לאומי וביטחוני למדיניות הכלכלית-חברתית המנוגדת שהנהיג הימין משני צדי הקו הירוק. כך, אף שכ-80% מהמתנחלים מתגוררים בסמוך לקו הירוק, אך ממזרחו — מרביתם בקרבת גוש דן וירושלים (אפרת 2014, 8-9) — אפשר היה להציג את ההתנחלויות כיישובי ספר הראויים להשקעה ממשלתית עודפת ולשירותי רווחה נדיבים, בו בזמן שאלו קוצצו בישראל. הכיבוש

שימש אפוא תירוץ ליצירת שתי מערכות רווחה נפרדות והפוכות במגמתן בתחומי השלטון הישראלי, תירוץ שטשטש את התפקיד שמילאו ההתנחלויות בפירוק מדינת הרווחה ובהפרטת שירותיה.

מנגנון הפיצוי של ההתנחלות הידק את תמיכת המעמדות הנמוכים בימין גם כתגובה להתבדלותו המעמדית של השמאל. מאז שנות השמונים הפך השמאל למייצג המעמד המבוסס, אימץ את ההיגיון הניאו-ליברלי ושיתף פעולה עם הימין בקידום משטר ההפרטה. כהשתקפות האינטרסים של תומכיו, הלך השמאל והפך למגזר של ה"מסודרים", שהגדיר את ייחודו באמצעות מאבק במגזרים האחרים ובפרט בהתנחלויות ובחרדים, ועם ההתמגזרות רכש המושג "שמאל" משמעות של התנגדות למנגנוני הפיצוי שהציע הימין לנפגעי ההפרטה. כך, במצב שבו הן הימין והן השמאל אימצו מדיניות נאו-ליברלית שהגדילה את אי-השוויון הכלכלי והחברתי, תמיכתם של המעמדות הנמוכים בימין הייתה בחירה מושכלת: לנוכח החלופות שהעמיד בפניהם משטר ההפרטה הם העדיפו את הימין, שהציע מנגנוני פיצוי שהקלו את מצוקתם, והתנגדו לשמאל שנאבק לביטולם.

ג. שחיקת מנגנון הפיצוי של ההתנחלות

בעשור שחלף מאז שפרסמתי את "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש" הוסיף משטר ההפרטה לערער את הביטחון החברתי של הישראלים, אוכלוסיית ההתנחלויות גדלה והן המשיכו ליהנות מהעדפה תקציבית. עם זאת, חל פחות בטרונותיהן היחסיים כמנגנון פיצוי וקצב ההגירה אליהן ירד (מגור 2015). מסמך של שלום עכשיו מסמן את ראשית הפיחות בהעדפת ההתנחלויות בתקופת כהונתו של בנימין נתניהו כשר האוצר בממשלת אריאל שרון בשנים 2003–2005, שבה במסגרת מדיניותו "קיצץ [...] נתניהו, באופן דרסטי, משיקולים כלכליים, את הסובסידיות להתנחלויות" (פרידמן ועופרן 2009).

הפיחות שחל במנגנון הפיצוי של ההתנחלות נדון בעבודתו של עדי בלום (2014), "הקשר בין מפעל ההתנחלויות ופירוק מדינת הרווחה הישראלית". בהסתמך על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מהשנים 2002–2011 בחן בלום את היקף ההגירה מישראל להתנחלויות ואת ההשקעה הממשלתית במערכת החינוך ובשלטון המקומי בהתנחלויות, אל מול ההשקעה ברשויות המקומיות בתוך ישראל הממוקמות באשכולות הנמוכים, 1–6, מלבד היישובים הערביים שמהם לא הייתה הגירה להתנחלויות (השוו לדוח של אמטאנס שחאדה בגיליון זה).

ההגירה מישראל להתנחלויות בשנים 2002–2010 הייתה חיובית, אך ניכר הבדל בין ההגירה המשמעותית ליישובים החרדיים (כ-51%) ולמועצות האזוריות (כ-38%) לבין היקף הגירה נמוך בהרבה לערים ולמועצות המקומיות (כ-11%). בתחום החינוך, ההוצאה לתלמיד במועצות האזוריות בשטחים לאורך כל העשור הייתה גבוהה מההוצאה במועצות האזוריות בישראל. בערים ובמועצות המקומיות, לעומת זאת, ההוצאה לתלמיד בשטחים

הייתה גבוהה יותר מזו שבישראל עד שנת 2008, אך מאז ירדה והיא מקבילה לאמצע טווח ההוצאה לתלמיד בישראל. ביישובים החרדיים ההוצאה לתלמיד בשטחים נמוכה מן ההוצאה במרבית היישובים החרדיים בישראל, אף שמספר התלמידים הממוצע בכיתה דומה. ניתוח ההקצבות לשלטון המקומי מלמד כי לאורך כל העשור התקציב הרגיל לנפש בהתנחלויות היה גבוה מזה שבישראל. תקציבי הפיתוח לנפש בהתנחלויות היו גבוהים משמעותית עד 2005, ומאז הם קוצצו באופן חד; אך בעוד בערים ובמועצות המקומיות הם בכל זאת נותרו גבוהים מהתקציבים במרבית המחוזות בישראל, במועצות האזוריות הם נמוכים יותר. ביישובים החרדיים התקציב הרגיל לנפש בשטחים היה דומה במשך מרבית העשור לזה שבישראל וירד לקראת סופו; לעומת זאת, היישובים החרדיים בשטחים נהנו כמעט לאורך כל העשור מעדיפות בתקציבי הפיתוח ביחס ליישובים החרדיים בישראל. עם זאת, בלום מציין כי "נתוני הלמ"ס לבדם אינם מספקים תמונה מלאה" של "ההשקעה הציבורית העודפת בשטחים", וחלקה עובר ב"דרכים עקלקלות", למשל באמצעות תקציבי "החטיבה להתיישבות". שאלת ההשקעה הציבורית העודפת בשטחים היא נושא למחלוקת מתמשכת בין השמאל לימין (גרשוני 2016). ואולם, גם ההערכה הגבוהה יותר של השמאל אינה סותרת את מסקנתו של בלום: בשנים 2002–2011 הוסיפו ההתנחלויות ליהנות מהעדפה בתקציבי החינוך והשלטון המקומי, אך במהלך העשור הלך יתרונו ונשחק, דבר שפגע בתפקודן כמנגנון פיצוי.

פיחות חד במיוחד ניכר במרכיב המרכזי של מנגנון הפיצוי של ההתנחלויות: מחירי הדירה. בשנים 2009–2014 עלו מחיריהן של דירות ארבעה חדרים בהתנחלויות ב-39%, מעט יותר ממוצע העלייה הארצי שעמד על 37%. בעקבות זאת ב-2014 הגיע המחיר הממוצע של דירת ארבעה חדרים בהתנחלויות עד ל-90% ממחירה של דירה דומה בישראל. ביישובים סמוכים משני צדי הקו הירוק המגמה של צמצום פערי המחירים חריפה עוד יותר: ב-2014 עלו המחירים ממזרח לקו הירוק ב-13% ואילו ממערבו הם עלו רק ב-4.3% (שאולי 2015). מגמה זו נמשכה גם בשנת 2015, שבה על פי נתוני משרד הבינוי והשיכון עלו מחירי הדירות בהתנחלויות ב-14% לעומת עלייה של 8% בכל הארץ (דירקטור 2016).

מגמת הפיחות בתפקודן של ההתנחלויות כמנגנון פיצוי העמיקה מאז 2009, בתקופת כהונתן של ממשלות נתניהו. בשנים 2009–2015 עלה מספר המתנחלים (ללא ירושלים) מכ-280,000 לכ-400,000, אך למעלה מ-75% מהגידול היו תולדה של ריבוי טבעי ולמעשה במספר המהגרים להתנחלויות חלה ירידה קבועה (לוינסון 2015). על אף העלייה במספר המתנחלים חלה בתקופה זו ירידה במספר התחלות הבנייה בהתנחלויות, כפי שהעיד נתניהו באוקטובר 2015:

בכהונתי הראשונה, בנינו במוצע 3,000 יחידות בשנה ביהודה ושומרון. בשנתו היחידה של ברק בשלטון, הוא בנה 5,000. תחת כהונתו של שרון המספר ירד ל-1,900. בזו של אולמרט, זה ירד ל-1,700. בכהונות שלי זה ירד ל-1,500. [...] המספרים האלה מדויקים. לכן, לא רק שאין עלייה בהתנחלויות, יש למעשה ירידה בבנייה (נתניהו 2015).

מגמת הירידה ניכרת במיוחד בבנייה הציבורית: בהשוואה לתקופת ממשלת אולמרט, בניית כלל הדירות ביהודה ושומרון ירדה בתקופת כהונתו השנייה של נתניהו בכ-11%, אך בבנייה הציבורית — להבדיל מהפרטית — נרשמה ירידה של כ-40% (הלמ"ס 2010–2015).

במהלך השנים המדוברות התייקרות מחירי הדירות בשטחים הייתה גבוהה יותר ככל שהיישובים היו קרובים יותר לקו הירוק, והדבר דחק את מנגנון הפיצוי של ההתנחלות מזרחה. ב-2011 קבע דוח של שלום עכשיו כי מאז 2009 "ניכר שינוי במגמת הבנייה בהתנחלויות [...] החלה מגמה של בנייה נרחבת דווקא בהתנחלויות הקטנות שממזרח לגדר ההפרדה [...] במחירים זולים במיוחד" (שלום עכשיו 2011). בדומה, ב-2014 ציינה מועצת יש"ע כי "כמו בשנת 2012, גם ב-2013 חלה צמיחה משמעותית במספרם של תושבי היישובים הקהילתיים הקטנים שחלקם נמצא בעומק השטח, במרחק רב ממרכזי האוכלוסייה בירושלים או תל אביב" (מועצת יש"ע 2014). כמו כן, מאז 2009 חלה עלייה בבנייה במאחזים, כלומר בנקודות התיישבות המאופיינות ב"דרגות שונות של אי-חוקיות" (אפרת 2014, 66), אך נהנות בכל זאת מסיוע ממשלתי. לפי נתוני שלום עכשיו מאז 2010 חלה עלייה של 33% בבנייה במאחזים: בשנים 2006–2009 נבנו במאחזים 170 דירות בממוצע בשנה, ואילו בשנים 2010–2014 עלה המספר ל-230 דירות בשנה. מאז 2011 הכשירו ממשלות נתניהו עשרים מאחזים לא חוקיים, מרביתם התנחלויות מבודדות ממזרח לגדר ההפרדה, שבהם מתוכננות להיבנות 4,053 דירות עבור כ-20,000 תושבים וכך יוכפל מספרם (שלום עכשיו 2015). אפשר אפוא להצביע על זיקה בין צמצום הבנייה בהתנחלויות בכלל לבין עלייה בבנייה במאחזים; אי-החוקיות הפכה את הקמת המאחזים, את מניעת פינויים ואת הכשרתם למוקד של התנגשות מתמדת בין המתנחלים למערכות אכיפת החוק (ראו מאמרו של ארז צפדיה בגיליון זה).

הפיחות בתפקודן של ההתנחלויות כמנגנון פיצוי תרם להרחבת מפעל "הגרעינים התורניים", הנהנים גם הם ממימון ממשלתי נדיב (לוי ואחרים 2014). לפי הערכה מקובלת, פועלים ברחבי הארץ — בעיירות פיתוח, בשכונות מצוקה וביישובים מבוססים — למעלה משישים גרעינים תורניים (פזיר 2015). מטי דומברובסקי מדגישה במחקרה כי בשל מגבלות הבנייה בהתנחלויות "הגרעינים התורניים נותנים לצעירים רבים מבני ההתנחלויות פתרונות דיור" (דומברובסקי 2015, 57). על הזיקה בין הגרעינים להתנחלויות מלמדת, לדבריה, העובדה ש"חלק מן הפעילים המרכזיים בנושא הגרעינים התורניים היו פעילים גם במפעל ההתנחלות ביש"ע" (שם, 50); וכן כי רבנים "הקשורים להתיישבות ביש"ע מעודדים את תלמידיהם להצטרף לגרעינים התורניים" (שם, 52).

ד. משבר שיטת המגזרים ועליית המעמד הפגיע

שחיקת מנגנון הפיצוי של ההתנחלות היא מקרה פרטי של משבר כללי המערער את שיטת המגזרים. כאמור, המגזר שימש פיגום לקידום מדיניות ההפרטה, ולכן ככל שמשטר ההפרטה

התבסס כן פחתה תלותו של הימין במנגנוני הפיצוי המגזריים ונחשפה הסתירה הכלכלית והפוליטית בין המגזור לבין הסדר הניאו-ליברלי. כך, התרחבות המגזרים והעלייה בדרישות התקציב שלהם פגעו בכדאיותם הכלכלית כמנגנוני פיצוי שנועדו לקדם את פירוק מדינת הרווחה; במקביל, ככל שגדל מספרם של נפגעי משטר ההפרטה, כן התקשו מנגנוני הפיצוי המגזריים לספק תחליפים לשירותים המופרטים ותפקידם הפוליטי כמנגנוני פיצוי נשחק. זאת ועוד, הגידול בכוחם של המגזרים החריף את הסתירה בין ההיגיון המפלה של פעולתם לבין עקרון השוויון האזרחי — סתירה שחשפה אותם לביקורת ציבורית, הגבילה את תפקודם כמנגנון פיצוי והציבה אותם על מסלול התנגשות עם מערכת המשפט.

כדי לשמר את כוחם הפוליטי אימצו המגזרים אסטרטגיה שתוגדר להלן "מגזור מכליל": הם החלו לגייס תמיכה מעבר לגבולות קבוצות הזהות שאליהן הם פנו מלכתחילה, ולשם כך הקנו לתביעותיהם המגזריות מראית עין של תוקף כללי. המתנחלים היו הראשונים לאמץ את המגזור המכליל עם הקמת "מועצת יש"ע המחודשת" ב-2007, מתוך הבנה ש"המאבק יוכרע באריאל ובתל אביב" (שרגאי 2007). במסגרת אותה אסטרטגיה בנה נפתלי בנט את הבית היהודי כמפלגת ימין שמרני לצד היותה מפלגה מגזרית של הציבור הדתי-לאומי; אריה דרעי הפך את ש"ס למפלגת ה"שקופים" לצד היותה מפלגה מגזרית חרדית-מזרחית; ואביגדור ליברמן הציג את ישראל ביתנו כמפלגת ימין כלל-ישראלית לצד היותה מפלגה מגזרית "רוסית". נתניהו פיתח גרסה משלו למגזור המכליל: הקמת "מפלגה רפובליקנית" ישראלית שתגבש את הימין למעין מגזור-על ותירש את מקום מפלגותיו (ורטר 2015).

התבססות משטר ההפרטה שינתה בהדרגה את המבנה המעמדי בישראל. פירוק מדינת הרווחה פילג את מעמדות הביניים ויצר, על פי מחקרה של זויה ניסנוב, פער משמעותי בין "המעמד הבינוני הגבוה" לבין "המעמד הבינוני הנמוך", כשזה האחרון נדחק לעבר המעמדות הנמוכים (ניסנוב 2014). תופעה זו אינה ייחודית לישראל: לפי מחקרו של גאי סטנדינג (Standing 2011), הניאו-ליברליזם יצר בעולם המתועש מעמד חדש, ה-*precarious* — צירוף של *precarious* ו-*proletariat* — ובתרגום: "המעמד הפגיע". מעמד זה מאופיין בשחיקה מתמדת ברמת החיים שלו ובעלייה בחוסר הביטחון הכלכלי, התעסוקתי והחברתי שבו הוא שרוי.

כמו ברחבי העולם, גם בישראל הציתה התערעורת הביטחון החברתי של המעמד הפגיע מחאה ציבורית. עם שובו של נתניהו לראשות הממשלה ב-2009, החריפה המחאה. ראשי הליכוד ראו במחאת המעמד הפגיע איום על שלטונם, ופעילי שטח ונבחרי ציבור מטעם הליכוד שבו והזהירו שכדי להיבחר שוב יש "לחזור ולהיטיב עם הציבור שבחר בנו" (שומפלבי 2011). בינואר 2011 התקיים "הכנס החברתי הראשון בליכוד", שבו התריע פעיל מרכזי כי המשך שלטון הליכוד מותנה בשינוי מדיניותו הכלכלית-חברתית וכי "אסור לנו להידרדר להיות מדינת סעד של עולם שלישי. אנו צריכים לחזור להיות מדינת רווחה" (שומפלבי 2011). ואולם, שיקום מדינת הרווחה עמד בניגוד למדיניותו הניאו-ליברלית המוצהרת של נתניהו, שחתר להכיל את מחאת המעמד הפגיע במסגרת הנחותיו של משטר ההפרטה, מדיניות שהנחתה את תגובתו ל"מחאת האוהלים" ששטפה את הארץ בקיץ 2011.

ה. מנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות

מאז חזרתו של נתניהו לראשות הממשלה ב־2009 בחרו הליכוד ומפלגות הימין להתמודד עם האתגר שהציבה מחאת המעמד הפגיע בעזרת מנגנון פיצוי חדש: חקיקה אנטי־דמוקרטית, המתנה זכויות אזרחיות וחברתיות בנאמנות לכאורה למדינה, ולמעשה לימין. החקיקה האנטי־דמוקרטית החלה בסדרת הצעות חוק שיזמו מפלגות הימין בכנסת ה־18 ושכנונו בפי מתנגדיהן בשם "חוקי נאמנות־אזרחות" (ליס 2011). הצעות חוק אלו כוונו לפגוע בשוויון הזכויות של האזרחים הערבים, לצמצם את חופש הפעולה של ארגוני השמאל ולהגביל את כוחו של בג"ץ, בטענה שיש לתגמל פטריוטיזם ישראלי, להקשות על מבקרי הכיבוש וההתנחלות ולהכפיף את היסוד הדמוקרטי־ליברלי של המשטר הישראלי ליסוד הלאומי־יהודי (פוקס ואחרים 2015). חוקי הנאמנות התמקדו בסוגיות בעלות אופי סמלי הניצבות בלב המחלוקת בין הימין לשמאל, ולכן אף שרק מעט מהצעות החוק הבשילו לחוקים, הן שימשו אמצעי לליכוי האיבה נגד השמאל, הערבים ובג"ץ ולהחשדתם בחוסר נאמנות למדינה ואף באהדה לאויבה. מעבר לשיסוי פוליטי חותרת החקיקה האנטי־דמוקרטית לשנות את הנחות היסוד החוקתיות של ישראל ולכונן בה שיטת ממשל שתוגדר להלן "שלטון הנאמנות".

שלטון הנאמנות שולל את עקרון האוניברסליות העומד ביסוד המשטר הדמוקרטי ומדינת הרווחה כאחד. ההסתה נגד הערבים והשמאל והתביעה להגבלת המרחב הדמוקרטי בתאונה של חיזוק אופייה היהודי של ישראל מכוונות ליצור בסיס חוקתי להעדפת תומכי הימין ולאפליית מתנגדיו. ואכן, כמכלול מחוללים חוקי הנאמנות מהפכת נגד חוקתית וממסדים את שלטון הנאמנות כמערכת של מנגנוני פיצוי כלכלי וחברתי האמורים להדק את זיקתו של המעמד הפגיע לימין.

הגיון מנגנון הפיצוי המנחה את שלטון הנאמנות ניכר בפעילותם של נציגי הליכוד בכנסת ה־20. מרכז הקואליציה בוועדת הכספים, חבר הכנסת מיקי זוהר, טען שיש להעניק תגמול כלכלי והטבות מס ליישובים שהיה בהם שיעור הצבעה גבוה לליכוד, שכן "הליכוד הגיע לשלטון בזכות הפריפריה [...] צריך לזכור איפה הבוחרים שלנו" (זינגר 2015). שרת התרבות והספורט מירי רגב הפרידה בין "חופש הביטוי לחופש המימון" (אשכנזי 2015), יזמה את חוק ה"נאמנות בתרבות" והנהיגה מבחני תמיכה המאפשרים לקנוס מוסדות תרבות ממומנים המסרבים להופיע בהתנחלויות ולהעניק "בונוס מיוחד" לאלו העושים כן (אזולאי 2016; אלטמן וכהן 2016). העיתונאית שושנה גבאי פענחה את "העיקרון השלטוני" המנחה את רגב: לדבריה, הוקעת מתנגדיה כ"בוגדים" מאפשרת לה "להוות איום מתמיד לכל אופוזיציה"; "שיח הנאמנות" מאפשר לה "להחזיק בידה כוח שליטה עצום"; וכ"ניאור־ליברלית נלהבת" רגב סבורה כי "קבוצות אזרחים הנמצאות במעמד של חולשה חברתית צריכות להודות לשלטון על נדיבות לבו" (גבאי 2016).

היסוד הכלכלי שהופך את שלטון הנאמנות למנגנון פיצוי בולט בחקיקה האנטי־דמוקרטית. "חוק החרם" הופך נושאים השנויים במחלוקת פוליטית, כמו קריאה לחרם

תרבותי, אקדמי וכלכלי על ההתנחלויות, לעילה לתביעת פיצויים אזרחית, ומאפשר לשר האוצר למנוע מהתומכים בחרם גישה למכרזים ממשלתיים, להטבות מס ולמענקים (חובל 2015). "חוק הנכבה" מקנה לשר האוצר סמכות לקנוס רשויות מקומיות, עמותות ומוסדות חינוך, השכלה ותרבות שיפעלו לשלילת אופייה היהודי והדמוקרטי של ישראל, למשל על ידי ציון יום העצמאות כ"יום הנכבה" (נחמיאס 2011). "חוק העמותות" תובע מעמותות הנהנות מתמיכה של מדינות זרות — ולמעשה, עמותות השמאל — לחשוף את מקורות התמיכה שלהן, אך פוטר מכך עמותות הנתמכות על ידי תורמים פרטיים — בעיקר עמותות הימין (ליס 2016). לצד היבטיו האנטי־דמוקרטיים, לחוק העמותות יש משמעויות חלוקתיות ההולמות את אופן הפעולה של משטר ההפרטה: מעשית, תרומות פרטיות הן מרכיב חשוב בשימור מנגנוני הפיצוי המגוריים; ועקרונית, החוק מחזק את השפעת בעלי ההון על החיים הפוליטיים בישראל.

החשוב בין חוקי ה"נאמנות־אזרחות" הוא "חוק הלאום", שהשלכותיו החלוקתיות מעניקות עדיפות ליסוד היהודי על פני היסוד הדמוקרטי. הצעת החוק — בנוסח שהגישו איילת שקד ויריב לוין, למשל (ליס 2013) — מבחינה בין היהודים, הנהנים מ"זכויות לאומיות" המצדיקות מימון ציבורי לטיפול מורשתם, לבין הערבים, שלהם מוקנות רק "זכויות אישיות", המאפשרות להם אמנם לטפח את מורשתם, אך במימון פרטי. חוק הלאום מאמץ אפוא את ההבחנה בין "חופש הביטוי לחופש המימון", מרחיב אותה ומעניק מעמד חוקי להעדפת היהודים. חוק הלאום הוא תמונת ראי של חוק הנכבה, וככזה המשמעות המעשית שלו היא מתן הכשר להעדפה תקציבית של רשויות מקומיות, עמותות ומוסדות חינוך, השכלה ותרבות המשרתים יהודים (גוטוויין 2014). יתר על כן, חוק הלאום אמור להקשות על בג"ץ לפסול חוקים המעדיפים יהודים, ונפתלי בנט אכן הסביר את נחיצות החוק בכך ש"בג"ץ יצטרך גם להכניס לשיקוליו שישראל היא 'הבית הלאומי של העם היהודי' ולא רק את 'כבוד האדם וחירותו'" (ניר 2014). משמעות חלוקתית דומה לזו של חוק הלאום יש ל"חוקי המשרתים", מגוון הצעות חוק המעניקות ליוצאי צבא ושירות לאומי — כלומר בעיקר ליהודים — עדיפות בקבלה לעבודה בשירות המדינה, בתנאי שכר, בהנחה במסים, בקבלה למעונות סטודנטים, בהקצאת קרקע למגורים, במתן שירותים ובבחירת ספקים (הנדל וטובול 2014). חוק הלאום, חוק החרם, חוק הנכבה, חוק העמותות וחוקי המשרתים מקנים אפוא ליהדות ערך כלכלי, המאפשר לימין להפוך את שלטון הנאמנות למנגנון פיצוי ואת המעמד הפגיע לבעל עניין בחקיקה האנטי־דמוקרטית ובשלטון הימין.

כדי לצמצם את ההתנגדות לאופי המפלה של מנגנוני הפיצוי של שלטון הנאמנות חותר הימין להתנות ולהגביל את ההשתתפות הפוליטית של הערבים בישראל. אחד הגילויים הבולטים של מדיניות זו הוא "הדה־לגיטימציה של נבחרי הציבור הערבים" בידי הימין (האגודה לזכויות האזרח בישראל 2010), ששיאה הוא "חוק ההדחה" המאפשר להדיח חבר כנסת מכהן "בגין הסתה לגזענות ותמיכה במאבק מזוין נגד מדינת ישראל" ברוב מיוחס של תשעים חברי כנסת. משמעותו העקרונית של החוק חשובה מהיבטיו המעשיים; ונשיא המדינה

ראובן ריבלין אכן ציין שהחוק מבטא "הבנה בעייתית של הדמוקרטיה הפרלמנטרית" – הבנה, שלדבריו, "מסוכנת למדינה" (רביד 2016).

נוסף על כל אלה, חותר הימין ישירות להכפיף את בג"ץ להנחותיו של שלטון הנאמנות כדי ששופטיו לא יערימו קשיים על החקיקה האנטי־דמוקרטית ועל ההתנחלויות. ברוח זו טען חבר הכנסת יריב לוין מהליכוד כי "מערכת המשפט בישראל רקובה" וזקוקה "לטיפול שורש" (יועז 2011). חבר הכנסת מוטי יוגב מהבית היהודי הגדיר את שופט בית המשפט העליון עוזי פוגלמן, שהורה לעכב את הריסת ביתו של מחבל, כמי ש"שם את עצמו בצד של האויב" (פולבר 2015); ובתגובה להחלטת בג"ץ להרוס מבנים לא חוקיים בהתנחלות בית אל אמר יוגב כי "צריך להרים כף D-9 על בית המשפט העליון. הגיע הזמן להעמיד את הרשות השופטת על מקומה ולהראות לה מי הריבון" (גלובס 2015). שרת המשפטים איילת שקד סימנה דרך ממסדית יותר לריסון הביקורת השיפוטית: שינוי ההרכב של שופטי בג"ץ כך שיהיה שמרני יותר בפסיקותיו וימעט להתערב בהחלטות הממשלה (גינת 2016).

ו. שלטון הנאמנות: שלום כלכלי כתחליף לשוויון זכויות לערבים בישראל

תפקודו של שלטון הנאמנות כמנגנון פיצוי מתבהר דווקא מתוך צעד שנראה כהיפוכו: החלטת ממשלת נתניהו לקדם תוכנית חומש לצמצום פערים במגזר הערבי בעלות של 15 מיליארד שקלים (בסוק וחרות־סובר 2015). התוכנית משקפת את הכרת הימין שכדי להבטיח את הצמיחה הכלכלית יש להגדיל את שיעור ההשתתפות של הערבים בשוק העבודה בכלל ובמקצועות עתירי ידע בפרט. לכן, לצד קידום חוקי הנאמנות, קרא השר בנט למנהלים בענף ההיי־טק ובענפים אחרים לגייס עובדים ערבים ולא לתת "לדעות קדומות, חששות וחסמים לעצור אתכם מלהיטיב עם החברה שלכם" (ויסברג 2013). אלא שהכשרת עובדי ההיי־טק מותנית בהעלאה כללית של רמת החיים ביישובים הערביים, שיקול המסביר את נכונות הממשלה להשקיע בתוכנית החומש (אילן 2016א).

הטיית התעסוקה של הערבים ממקצועות עתירי עבודה למקצועות עתירי ידע עתידה להחריף את הסתירה הפוליטית שמציב הניאור־ליברליזם בפני הימין: כדי להיטיב עם החברות ולהשיא את רווחיהן – על ידי שחיקת שכרם של עובדי ההיי־טק היהודים, למשל (ראו כביר 2016) – עליו להגדיל את כושר התחרות של העובד הערבי, כלומר להרחיב את התחרות מן המעמדות הנמוכים למעמדות הביניים, מהלך שירחיק מהימין את המעמד הפגיע היהודי. הימין ניסה להתמודד עם סתירה זו על ידי הצהרות שהציבו תנאים להגדלת ההשקעה במגזר הערבי: נתניהו התנה את הקצאת התקציבים בכך שהערבים יכבדו את "חוקי החברה והמדינה" (אזולאי ושעלאן 2015); והשרים זאב אלקין ויריב לוין התנו זאת ב"מכסה מינימלית לגיוס לשירות אזרחי" וב"התנערות מגורמים מתסיסים וממרידים נגד המדינה ומוסדותיה" (כהן 2016). ואולם, התניות אלו סתרו את ההיגיון הכלכלי שהוביל להחלטה על תוכנית החומש, ולכן ההשקעה של 15 מיליארד השקלים במגזר הערבי אושרה לבסוף ללא כל תנאים.

למרות הספקות החוזרים באשר לכוונת הממשלה לממש את תוכנית החומש (אילן 2016ב), החלטתה חושפת תפיסה עקרונית של הימין, שאינו רואה סתירה בין הגדלת ההשקעה הממשלתית בשיפור מצבם הכלכלי של הערבים בישראל, מכאן, לבין הגבלת זכויותיהם האזרחיות מכאן. להפך, מבחינת הימין אלה צעדים משלימים: תוכנית החומש עתידה להגדיל את כושר התחרות של הערבים בשוק העבודה; מהלך זה יחריף את מצבו של המעמד הפגיע; ולכן, כדי לשמר את תמיכתו בהיעדר מדינת רווחה, נזקק הימין למנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות.

הימין רואה אפוא בפיתוח כלכלי תחליף לשוויון אזרחי של הערבים בישראל. כך העתיק הימין לישראל הריבונית את תוכניתו של נתניהו ל"שלום כלכלי" במקום "שלום מדיני" כבסיס ליחסי ישראל עם הרשות הפלסטינית וכאמצעי להמשך השליטה הישראלית בשטחים (קורן 2008). נתניהו הרחיב את התפיסה הזו בנאום שבו השווה את המתנחלים ביהודה ושומרון לאזרחים הערבים בישראל, וטען שכשם ש"הגיוון בישראל הוא סימן לפתיחותה ולנכונותה לשלום", כך דרישת ההנהגה הפלסטינית ל"טריטוריה ללא יהודים" היא "טיהור אתני". כך, ברוח שלטון הנאמנות הציב אפוא נתניהו את ה"גיוון" ואת ה"פתיחות" כתחליף לשוויון אזרחי בישראל, כשם שה"שלום", לשיטתו, אינו הסדר מדיני עם הפלסטינים אלא מצב שבו ערבים ויהודים "לומדים יחד, עובדים יחד וחיים יחד" (ברוך 2016). אביגדור ליברמן, מנגד, הציע פתרון של "שתי מדינות והפרדה בין שני העמים", אך כזה המבוסס על "חילופי שטחים ואוכלוסיות". לפי תוכניתו, גושי ההתנחלות בשטחים יסופחו לישראל וחלק מגושי היישובים הערביים בישראל יועברו למדינה הפלסטינית והאזרחות הישראלית של תושביהם, שנאמנותם למדינה מפקקת, תישלל. הואיל וליברמן סבור כי בהווה לא מתקיימים התנאים הדרושים להסדר ישראלי-פלסטיני, גם הוא מציע לחתור בינתיים לשלום כלכלי שיחזיר את האמון כתנאי להסכם (חורי 2016). משמע, יותר משחזונו של ליברמן מכון להשגת הסכם עם הרשות הפלסטינית בעתיד, מטרתו היא התניית אזרחותם ופגיעה בזכויותיהם של הערבים בישראל בהווה. יושב ראש הקואליציה, דוד ביטן, הרחיב את רעיון שלילת האזרחות: בעקבות דברים שנשא באו"ם מנכ"ל ארגון בצלם, חגי אלעד, נגד ההתנחלויות והכיבוש, הציע ביטן לבחון את שלילת אזרחותו, הצעה שעוררה התנגדות גם בימין (אלון 2016). ואולם, כך שרטט ביטן את קווי המתאר של השלב הבא של שלטון הנאמנות: מהתניית זכויות הנובעות מן האזרחות בנאמנות לימין, לשלילת אזרחותם של מי שהימין יגדיר כבלתי נאמנים.

ז. מנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות וניצחון נתניהו בבחירות 2015

הנחותיו של שלטון הנאמנות נחשפו בנאום של בנימין נתניהו ביום הבחירות, 17 במרץ 2015, שבו האיץ בתומכי הליכוד לצאת ולהצביע. נתניהו פרט על הפחדים ועל התקוות שהכשירו את החקיקה האנטי-דמוקרטית והזינו את מנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות: הוא התריע כי "עמותות השמאל" מסיעות את "המצביעים הערבים" בהמוניהם לקלפיות ובכך מסכנות את

"שלטון הימין"; כי רק "ממשלה לאומית" בראשות הליכוד "תשמור על מדינת ישראל"; ולכן כדי להגן עליה נדרשים תומכי הליכוד, חבריהם ובני משפחותיהם ללכת ולהצביע ו"לסגור את הפער" עם "מפלגת העבודה" (בנדרט ואחרים 2015).

בחירות 2015, שהסתיימו בניצחון סוּחָף של נתניהו והליכוד, שבו וחשפו תמונה של הצבעה מעמדית מובהקת. העיתונאי רותם שטרקמן ציין כי "התופעה שבה הישראלים מצביעים לפי מדרג סוציו-אקונומי מוכרת מהעבר, אלא שהפעם התופעה הזאת התחזקה והתעצבה — המבוססים הצביעו בהמוניהם לשמאל, והשאר ברובם לימין". שטרקמן ניתח את תוצאות הבחירות והצביע על כך שבאשכולות הכלכליים-חברתיים 8–10 — כלומר "מעמד הבינוני הגבוה" — זכתה מפלגת השמאל-מרכז הראשית, המחנה הציוני, בניצחון; מצביעי אשכול 7 התחלקו בין המחנה הציוני לליכוד; באשכולות 4–6 — כלומר "מעמד הבינוני הנמוך" — היה "הניצחון לליכוד מוחץ"; ובאשכולות 1–3 ניצחו המפלגות החרדיות והרשימה המשותפת. עוד ציין שטרקמן כי בהשוואה לבחירות 2013, המחנה הציוני התחזק באשכולות 8–10, אך נחלש באשכולות 1–7 (שטרקמן 2015).

התוצאות של בחירות 2015 שיקפו אפוא את הצלחת החקיקה האנטי-דמוקרטית: המעמד הפגיע השליך את יהבו על מנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות ובהמשך בימין, ואילו המעמד המבוסס תמך בשמאל כדי שזה יאבק במנגנוני הפיצוי שהציע הימין למעמדות הנמוכים. ראש עיריית דימונה בני ביטון חידד הבחנה זו כשהסביר מדוע "עיריות הפיתוח הצדיעו לראש הממשלה" ומדוע תושבי הנגב תמכו בימין: "אז מה מספרים לנו? הצבעה שבטית? הצבעה דתית? לא, הצבעה תודתית" (עמית 2015). "ההצבעה התודתית" היא תכלית שלטון הנאמנות, היוצר את התנאים להצבעה זו על ידי הקצנת מגמותיו של משטר ההפרטה, האצת הפירוק של שרידי מדינת הרווחה, ביטול הזכויות לשירותים חברתיים והתנייתם בנאמנות לימין.

למרות האופי המעמדי הבולט של ההצבעה, הפרשנות הרווחת תולה את ניצחון הימין בגורמים זהותיים. במאמר מייצג טען תומר פרסיקו כי נתניהו ניצח משום שהוא פרט על "סכנה לזהות היהודית של המדינה" והבטיח לשמור על בוחריו "מפני כוחות המאיימים [...] על יהדותם", בעוד "השמאל הישראלי מחובר פחות לשורשיו הדתיים, הלאומיים". פרסיקו הדגיש כי "הזהות היהודית" שלהגנתה נחלצו מצביעי הימין איננה "הזהות המזרחית ולא הזהות הציונית-דתית", גם לא ה"יהדות כדת או כתרבות", אלא היהדות "כלאומיות אתנית" (פרסיקו 2015). ואולם, כפי שציין אנטוניו גרמשי, שאלות פוליטיות "הופכות לבלתי פתירות" כאשר הן "מוסוות כשאלות תרבותיות" (Gramsci 1971, 355). ואכן, יותר מפרשנות זו מסבירה את תוצאות הבחירות, היא מקבעת את השיח הפוליטי הרווח, המערפל בין הסיבות לתוצאות. כך, פרשנותו של פרסיקו אינה מסבירה מדוע הפכה "סכנה לזהות היהודית של המדינה" לסוגיה המארגנת של הבחירות, ומדוע סכנה זו עוררה דאגה בקרב המעמד הפגיע שהצביע לימין אך לא בקרב המעמד המבוסס שהצביע לשמאל.

בניגוד לפרשנות התרבותית, ההסבר להצבעתו של המעמד הפגיע לימין אינו מצוי ב"זהות היהודית" כשלעצמה, אלא בגורמים הכלכליים-חברתיים המעצבים אותה (גוטוויין

2015). בשלב הכינון של משטר ההפרטה גרם פירוק מדינת הרווחה למנגנוני פיצוי מגזריים לפיצולה של היהדות לזהויות מגזריות יריבות (גוטוויין 2007). באופן דומה, בשלב ההגמוני של משטר ההפרטה מוביל המגזר המכליל להאחדת הזהויות המגזריות במגזר-על יהודי שממוסד במנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות ומחזק את התמיכה בימין. הסבר זה הולם את ממצאי הסקר שערך מכון PEW, שלפיו בראשית 2015 סברו 79% מהיהודים בישראל ש"ישראל צריכה להפלות יהודים לטובה" (אדרת 2016), כלומר הם אישרו את הנחותיו של מנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות, אימצו אותן ופעלו לפיהן.

ח. שלטון הנאמנות ועליית הפופוליזם

שלטון הנאמנות הוא גרסה ישראלית של שיטה אידיאולוגית ופוליטית המוגדרת במחקר "פופוליזם" (Inglehart and Norris 2016), שגילוייה האחרונים הם ניצחונותיהם של תומכי הברקזיט בבריטניה ושל דונלד טראמפ בארצות הברית, כמו גם עלייתן של מפלגות שמרניות-לאומניות בהונגריה ובפולין, למשל (Muller 2016). הפופוליזם הוא תוצר של הנישול הניאורליברלי והתפתח יחד עם המעמד הפגיע. סטנדינג מסביר זאת בכך ש"אנשים נעדרים ביטחון הופכים לאנשים כועסים, ואנשים כועסים [...] נוטים לתמוך בפוליטיקה של שנאה" (Standing 2011, 148). מקובל לטעון כי הפופוליזם התעצם בתגובה למשבר הכלכלי שפרץ ב-2008, אך התמשכות המשבר והפיכתו למצב של קבע מלמדות כי למעשה המשבר משמש אמצעי לשימור ההגמוניה הניאורליברלית ולהתמודדות עם סתירותיה. במובן זה הפופוליזם הוא בניין העל של המשבר המתמיד כשלב החדש של הניאורליברליזם.

הפרשנויות הרווחות מדגישות כי הפופוליזם "מאתגר את הלגיטימיות של הדמוקרטיה הליברלית" (Inglehart and Norris 2016, 5) וכי הצירוף של "פוליטיקאים פופוליסטים ומסרים ניאורפשיסטיים" (Standing 2011, 25) הוא "סכנה לדמוקרטיה" (Muller 2016). ואולם, כבר לפני המשבר הדגיש דייויד הארווי כי התנהלות אנטי-דמוקרטית היא יסוד מהותי בניאורליברליזם, המתייחס לדמוקרטיה "בחשדנות תהומית" וחותר "להגביל בחוקה את הממשל הדמוקרטי", שכן "אכיפתו הרודנית של השוק אינה מתיישבת בקלות עם האידאליים של חירויות הפרט" (הארווי 2015, 94, 97, 110). עולה אפוא שכמו הפופוליזם בעולם גם שלטון הנאמנות בישראל איננו סטייה מן הניאורליברליזם אלא מימוש ההיגיון האנטי-דמוקרטי המונח בבסיסו.

לפי הארווי, האופי האנטי-דמוקרטי של הניאורליברליזם מצא ביטוי ב"שלטון של אליטות ומומחים": הוא הפקיד "החלטות מפתח" בידי "קבוצות שלא נבחרו על ידי הציבור" ובידי מוסדות "שאינם חייבים לתת דין וחשבון על פעולתם", כמו השוק וממסדיו (שם, 98, 108). בהתאם עיצב הניאורליברליזם מחדש גם את המבנה המוסדי של המדינה: הדפוס שבמרכזו עמדה "הממשלה (government) — סמכותה של המדינה בפני עצמה", נדחק בהדרגה בפני הדפוס של "משילות (governance) — תצורה רחבה יותר, הכוללת גם את המדינה וגם גורמי

מפתח בחברה האזרחית", כמו עסקים ומומחים (שם, 107). כך, במקום שהממשלה כמייצגת "האינטרס הכללי" וכמגנת "ההזדמנויות השוות" תטיל "מגבלות על מעמד בעלי ההון", מעדיף הניאוליברליזם את המשילות, שבאמצעות ההפרטה מעבירה את הכוח מן הממשלה לידי ההון, שלידיו נמסרת "הסמכות האמתית" (Ives 2015).

בדומה למשטרים ניאוליברליים אחרים, בשנות התשעים אימץ גם משטר ההפרטה הישראלי את הנחותיה של המשילות: הפרטת המשק חיזקה את כוחו של ההון; הפרטת השירותים החברתיים העבירה את כוחה של המדינה למגזרים ולעמותות; והמהפכה החוקתית העצימה את מערכת המשפט שהגנה על זכויות הפרט ובעלי הרכוש ופגעה בזכויות החברתיות ובמעמדות הנמוכים (אלבשן 2005). המשילות סיפקה אפוא את המסגרת החוקתית שאפשרה את פירוק מדינת הרווחה והמרתה במנגנוני הפיצוי המגזריים, וככזו היא שירתה בעיקר את הימין. ואולם גם השמאל אימץ את תפיסת המשילות משני טעמים משלימים: האחד, כחלק מתפיסתו הניאוליברלית השתמש השמאל במהפכה החוקתית כדי למתג את ההפרטה כדמוקרטיה; והשני, ככל ששלטון הימין התייצב, כן ראה השמאל בהפרטת סמכויות הממשלה ובהעברתן להון התאגידי, למגזר השלישי ולמערכת המשפט מנגנון פיצוי על הירידה הנמשכת בכוחו הפוליטי של המעמד המבוסס ואמצעי לשימור השפעתה של "האליטה הישנה" שהוא מייצג (גוטוויין 2008; מאוטנר 2011).

הפופוליזם מתמודד עם סתירה דומה שהובילה את הימין הישראלי לפיתוח שיטת מנגנוני הפיצוי: הוא מגלה אהדה למי שהגלובליזציה וההפרטה "הותירו מאחור", תוקף את השקפת העולם ואת אורח החיים של מי שהרוויחו מהן, ומציע את הבדלנות, הלאומנות ושנאת הזרים כמנגנוני פיצוי למפסידים. כך מגייס הפופוליזם את התמיכה הפוליטית של קורבנות הניאוליברליזם כדי לשמר את הנחותיו.

הימין הישראלי הקדים את הפופוליזם בשימוש בשיטת מנגנוני הפיצוי. גורם מרכזי לכך הוא מצב הכיבוש, שאפשר — כפי שמלמדות ההתנחלויות — ליצור תחת השלטון הישראלי מערכות חוק, אזהרות ורווחה נפרדות ומנוגדות במגמתן, שהבדילו לא רק בין ישראלים ופלסטינים, אלא גם בין המגזרים השונים בתוך ישראל הריבונית. תחילה, כמו באירופה ובארצות הברית, הצליח משטר ההפרטה הישראלי להסוות את הממד האנטי־דמוקרטי שהיה גלום בניאוליברליזם בכלל ובשיטת המגזרים בפרט. ואולם, ככל שהדמוקרטיה המופרטת, כפי שעוצבה על ידי המהפכה החוקתית, הפכה למכשול לפעולתם של מנגנוני הפיצוי המגזריים, כן פיתח הימין את שלטון הנאמנות, וכגרסה הישראלית של הפופוליזם הוא משתמש בחקיקה האנטי־דמוקרטית כמנגנון פיצוי חלופי.

ט. המתנחלים כמקדמי משטר ההפרטה ושלטון הנאמנות

הפיתוח במנגנון הפיצוי של ההתנחלות התחולל במקביל לגידול בעוצמה שרכשו המתנחלים במפלגות הימין. ספי קלר העריך באתר הימין מידה שבעשירית מבעלי זכות הבחירה בפריימריז

של הליכוד לקראת בחירות 2015 היו מתנחלים, עובדה שהפכה אותם לאחד ממוקדי הכוח המרכזיים במפלגה. לדבריו, באמצעות כוח זה שינו המתנחלים את דמותו של הליכוד: בהשפעתם הוא נטש את הגישה ה"פרגמטית-שמרנית" שאפיינה אותו ואימץ את "תפיסת ארץ ישראל כערך אינטרינזי שאי-אפשר לוותר עליו" (קלר 2014). תפיסה זו, השלטת גם במפלגת הבית היהודי, הפכה את ההתנחלויות לאחת העילות המרכזיות לחקיקה האנטי-דמוקרטית: עמותות השמאל, שחוקי הנאמנות מכוונים להגבלתן, פועלות נגד גילויים שונים של הכיבוש וההתנחלות; ומתקפת הימין על בג"ץ מונעת, בין השאר, על ידי המאבק להכשרת הבנייה הלא חוקית בהתנחלויות. עד לשינוי הרכב בג"ץ וסמכויותיו תובעים המתנחלים ממפלגות הימין לחוקק את "חוק ההסדרה" – שבלחצם כבר עבר בקריאה טרומית (יואלי 2016) – במטרה לעקוף את בג"ץ ולהכשיר בדיעבד הפקעת אדמות פרטיות של פלסטינים שעליהן בנויות ההתנחלויות. חבר הכנסת בני בגין הגדיר את חוק ההסדרה "חוק גזל" (בנדר 2016), והיועץ המשפטי לממשלה אביחי מנדלבליט אמר כי הצעת חוק ההסדרה, אם תעבור, היא בבחינת "סוף לדמוקרטיה" (קרא 2016).

בד בבד הפכו המתנחלים גם לנציגים מובהקים של התאצ'ריזם הישראלי והשתמשו בכוחם הפוליטי להעמקת משטר ההפרטה. ההקצנה הניאו-ליברלית של המתנחלים התחוללה במקביל לפיחות במנגנון הפיצוי של ההתנחלות וניתן לזהות זיקת גומלין ביניהם: חיסול שרידי מדינת הרווחה בישראל מצמצם את השפעת השחיקה במנגנון הפיצוי של ההתנחלות ומשמר אותו. עוינותם של המתנחלים למדינת הרווחה החריפה לאחר מחאת האוהלים בקיץ 2011, שתביעתה לצדק חברתי – בפרט בתחום הדיור – איימה לפגוע עוד יותר ביתרון היחסי הפוחת של ההתנחלויות ולייתר אותן כמנגנון פיצוי. ואכן, כבר במהלך המחאה התבהר, כפי שציין העיתונאי יאיר שלג, ש"יש מגזר אחד בלבד שממצב את עצמו באופן מובהק כאויבה של המחאה: הימין הדתי, ובייחוד המתנחלים" (שלג 2011).

זיקת הגומלין בין מפעל ההתנחלות למשטר ההפרטה בלטה במצע הכלכלי של מפלגת הבית היהודי לבחירות 2015. בניגוד ליומרתה הממלכתית של המפלגה, אופיין מצעה ב"תפיסה מאוד שמרנית ומצומצמת של אחריות המדינה" (בן חורין 2015) וצידד "בהורדת מסים ובשירותים חברתיים מצומצמים שיינתנו אך ורק לאלו שאינם מסוגלים לכלכל את עצמם בכבוד במסגרת השוק החופשי" (אשר 2015). העמדה הניאו-ליברלית של הבית היהודי התגלתה בפעולות נציגי המפלגה בממשלה ובכנסת. בתפקיד שר הכלכלה תמך נפתלי בנט בהפרטת נמלי הים וגיבש תוכנית להחלפת עובדיהם בחיילי צה"ל במקרה של שביתה (בר-אלי וקורן 2013). בנט גם תבע רפורמה – משמע הפרטה – "במנהל מקרקעי ישראל, במשרד הביטחון, בחברת החשמל וברכבת ישראל" (ארלוזורוב וקלינגבייל 2012) וקרא "לשבור את לפיתת החנק של הוועדים הגדולים על הכלכלה הישראלית" (פפר 2013). יושבת ראש הסיעה, חברת הכנסת איילת שקד, יזמה הצעת חוק האוסרת על שביתות נגד "שינויים מבניים" – כלומר הפרטה – המכוונים "לפתוח את השוק לתחרות" (בן פורת 2014). שר הבינוי והשיכון אורי אריאל הוביל מדיניות של ניוון הדיור הציבורי ומכירת חיסול של נכסיו

והסיט תקציבים שיועדו לפריפריה לגרעינים תורניים ולעמותות המקורבות לבית היהודי במרכז הארץ (בוסו 2015; לוינסון 2016) — מהלכים שסייעו בכינון מנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות. בתפקיד שרת המשפטים פרסה איילת שקד את עמדותיה בשאלות כלכלה וממשל ב"מניפסט תאצ'ריסטי", כהגדרתה (אייכנר וצימוקי 2016), היוצא נגד "העיקרון הבן-גוריוני" של "טובת הציבור" ומאמץ את תפיסת "הקפיטליזם והשוק החופשי" של מילטון פרידמן (שקד 2016, 40–41). בהתאם, תקפה שקד את החלטת בג"ץ כנגד "מתווה הגז" (שם, 44–45) וטענה שהיא עלולה להפוך את ישראל "לארץ אוכלת משקיעיה" (סדן 2016); ביקרה את פסיקת בג"ץ לבטל את הפרטת בתי הסוהר וכינתה אותה "התערבות מיותרת", והגדירה את הגבלת שכר הבכירים "פופוליזם כלכלי" (מענית 2016).

שלטון הנאמנות הוא צדו השני של התאצ'ריזם של שקד. כדי להכשיר את מנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות קוראת שקד להגבלת האקטיביזם השיפוטי של בג"ץ (שקד 2016, 44–48) ולשינוי הפרשנות שהייתה מקובלת עד כה ל"מדינה יהודית ודמוקרטית" כך שיהיה אפשר להעניק "מעמד חוקתי מיוחד להגדרתה של מדינת ישראל כמדינה יהודית" ולגזור מכך "משמעויות פרקטיות" (שם, 52–54). שקד אמנם מרגיעה כי "נהיה למדינה דמוקרטית יותר ככל שנהיה למדינה יהודית יותר", אולם כפי שמלמד חוק הלאום שהיא מקדמת, מתן "משמעויות פרקטיות" למושג "מדינה יהודית", לשיטתה, פירושו הכפפת ה"דמוקרטיות" ל"יהודית" באופן שיקנה עדיפות חלוקתית ליהודים, יפגע בזכויות האזרחיות והחברתיות של הערבים, יגביל את חופש הביטוי והפעולה של השמאל, יעקר את עצמאותו של בית המשפט העליון ויכפיף אותו למערכת הפוליטית. כך, על ידי הענקת "מעמד חוקתי מיוחד" לאופייה של ישראל כ"מדינה יהודית" חותרת שקד לחזק את מנגנון הפיצוי של שלטון הנאמנות, שיגדיר מעתה את קווי המתאר של המשטר בישראל ויסייע להבטחת המשך שלטון הימין.

י. שלטון הנאמנות, כינון ישראל הגדולה והשמאל

המתנחלים הגדילו אפוא את כוחם הפוליטי כמשקל נגד לפיחות שחל בתפקיד ההתנחלות כמנגנון פיצוי והם מעצבים את דמותו של משטר ההפרטה באמצעות שלטון הנאמנות. התפתחות זו חושפת את השינויים שחלו בזיקות הגומלין בין משטר ההפרטה למפעל ההתנחלות: אם בתחילה השתמש הימין בהתנחלויות כאמצעי לפירוק מדינת הרווחה, הרי עתה נשען הסדר הניאו-ליברלי על עוצמתם הפוליטית של המתנחלים; אם בתחילה שימשו ההטבות שהוצעו בהתנחלויות אמצעי לגיוס תמיכה פוליטית בימין, הרי עתה התמיכה בהתנחלויות מקנה עדיפות בתקצוב ממשלתי בישראל; אם בתחילה התבסס מנגנון הפיצוי של ההתנחלות על הפרדה בין השטחים הכבושים לישראל הריכונית, הרי עתה משליטים החקיקה האנטי-דמוקרטית ושלטון הנאמנות את הגיון ההתנחלויות על ישראל; ואם בתחילה היו ההתנחלויות מובלעות ישראליות של זכויות יתר בשטחים, הרי עתה משליט הימין את הגיון ההתנחלויות על ישראל והופך אותה למדינת מובלעות, שלכל אחת מהן זכויות אזרחיות וחברתיות שונות.

שינויים אלו מלמדים כי שלטון הנאמנות משמש את המתנחלים לשתי מטרות חופפות: האחת, קידום פירוקה של מדינת הרווחה במטרה להקטין את קצב שחיקת מנגנון הפיצוי של ההתנחלות, וכדי ליצור מנגנון פיצוי נוסף שיבטיח את תמיכת המעמד הפגיע בימין למרות משבר שיטת המגזרים; והשנייה, כינון שיטת ממשל שתתאים לסיפוח השטחים הכבושים ולכינון ישראל הגדולה.

ההתנחלויות משמשות השראה לשלטון הנאמנות, המעצב את משטר ההפרטה בישראל הריבונית כשקלול משתנה בין אפליה אזרחית להעדפה כלכלית: מתחמי האזרחות הנפרדים בשטחים, המגדירים את מעמדם של המתנחלים מכאן ושל הפלסטינים מכאן, שועתקו להתניית זכויות האזרח של ערבים ושל יהודים בישראל; מנגנון הפיצוי של ההתנחלות שועתק להתניית הזכאות לתקציבים ממשלתיים בישראל בתמיכה בימין; והשלום הכלכלי כמסגרת לנרמול הכיבוש שועתק כבסיס ליחסים עם הערבים בישראל. אימוץ הגיון ההתנחלות ממסד אפוא את שלטון הנאמנות כמשטר של אי־שוויון אזרחי, חברתי וכלכלי.

שיטת הממשל שמעצב שלטון הנאמנות הולמת את הפתרונות המדיניים המוצעים בימין ליחסים עם הפלסטינים: ביטול עקרון השוויון מאפשר לאחד את ישראל הריבונית ואת השטחים הכבושים ולקדם את פתרון "המדינה האחת" במסגרת ישראל הגדולה. בהתבססו על עקרון המשילות מכונן שלטון הנאמנות את ישראל הגדולה כמדינה המורכבת מובלעות — אזורים, יישובים, מגזרים ויחידים — שבה נוהג מדרג מפלה של הסדרים חוקתיים, אזרחיים, כלכליים וחוקתיים; מדינה שאפשר לשלב בה גם מובלעות פלסטיניות שינהגו בהן צורות נבדלות של אזרחות ורמות שונות של שוויון (והשוו גלזר 2016).

שלטון הנאמנות מחבר אפוא בין החברתי למדיני: כמנגנון פיצוי הוא מהדק את תמיכת המעמד הפגיע בימין ומבטיח את העמקת ההפרטה ואת המשך הכיבוש; וכשיטת ממשל הוא יוצר את התנאים לסיפוח השטחים הכבושים ולהפיכת ישראל הגדולה למדינת מובלעות. כך מלמד שלטון הנאמנות כי מבחינת הימין מדיניות החוץ היא המשכה של מדיניות הפנים וכי ההסדרים החוקתיים הם צדם השני של ההסדרים החלוקתיים.

מנגד, השמאל דבק בהפרדה הכוזבת בין החברתי למדיני: הוא מאמץ את הנחותיו של משטר ההפרטה, אך מגנה את תוצאותיו הכלכליות והחברתיות וחוזר ומייחס אותן לכיבוש. בד בבד מבדל השמאל את עצמו רעיונית ופוליטית על ידי התנגדות למנגנוני הפיצוי של הימין, אך מבלי להציע להם חלופה, וכך ה"שלום" וה"דמוקרטיה" נתפסים בידי קורבנותיו של משטר ההפרטה כסממאות המשמשות מסווה לשמירת יתרונותיו של המעמד המבוסס תומך השמאל.

כשל מעמדי זה הוא הגורם להפסדיו החוזרים של השמאל בבחירות. תומכי השמאל מתרצים הפסדים אלו בגורמים זהותיים שאינם ניתנים לשינוי, אך פרשנות כוזבת זו רק מזינה ייאוש פוליטי. ייאוש זה מוביל להסתגלות של חלקים רחבים בשמאל להגמוניה של הימין: יש הנוטשים את פתרון שתי המדינות ומאמצים גרסאות "שמאלניות" של פתרון "המדינה האחת"; ויש המתמכרים למשאת הנפש שלחץ בין־לאומי חיצוני יביא לסיום הכיבוש, עמדה

החוזרת ומשכפלת את הסתגרות השמאל ומגבירה את חוסר האונים שלו ואת הכשל המעמדי המבטיח את שלטון הימין.

לכן, כל עוד השמאל והימין תומכים במשטר ההפרטה, הסיכוי היחיד של המעמדות הנמוכים לשפר את מצבם הוא מנגנוני הפיצוי של שלטון הנאמנות, ושיקול מושכל זה מסביר את תמיכתו של המעמד הפגיע בימין ואת התנגדותו לשמאל. השמאל יכול לפרוץ את מעגל הקסמים שלתוכו הוא מתפוגג על ידי מאבק לביטול שיטת מנגנוני הפיצוי והמרתה במדינת רווחה שתשנה את חוקי המשחק הכלכליים ואת יחסי הכוח החברתיים לטובת המעמד הפגיע. אלא שלשם כך חייב השמאל לנתק את כפיפותו למגזר המבוסס, לנטוש את הניאול-ליברליזם ולאמץ את הסוציאל-דמוקרטיה.

ביבליוגרפיה

- אדרת, עופר, 2016. "מחצית מהיהודים במדינה תומכים בגירוש ערבים מישראל"; 79% סבורים כי יש להפלות יהודים לטובה", *הארץ*, 8.3.2016.
- אזולאי, מורן, 2016. "פרסום ראשון: היועמ"ש אישר חוק הנאמנות של מירי רגב", *ynet*, 24.2.2016.
- אזולאי, מורן, וחסן שעלאן, 2015. "15 מיליארד ש' לערבים: מחלוקות בדרך לאישור", *ynet*, 30.12.2015.
- אייכנר, איתמר, וטובה צימוקי, 2016. "החזון היהודי של איילת שקד", *ynet*, 5.10.2016.
- אילן, שחר, 2016א. "האפליה המתמשכת של המגזר הערבי גוררת את כל המשק לאחור", *כלכליסט*, 11.10.2016.
- , 2016ב. "תוכנית החומש למגזר הערבי: עם וידויים לא הולכים למכולת", *כלכליסט*, 16.10.2016.
- אלבשן, יובל, 2005. זרים במשפט: נגישות לצדק בישראל, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אלון, גדעון, 2016. "סמוטריץ' נגד ביטן: 'שלילת אזרחות — חציית קו אדום'", *ישראל היום*, 22.10.2016.
- אלטמן, יאיר, ומאיה כהן, 2016. "עתירה נגד רגב: 'מפלה לטובה את יהודה ושומרון'", *ישראל היום*, 5.10.2016.
- אפרת, אלישע, 2014. נטל ההתנחלויות: גיאופוליטיקה יישובית בחבל ארץ כבוש, תל אביב: ספרי צמרת.
- ארלוזורוב, מירב, וסיון קלינגבייל, 2012. "לשחרר המשק מהחנק של הוועדים, הטייקונים, משרד הביטחון ומנהל מקרקעי ישראל", *דה מרקר*, 4.12.2012.
- אשכנזי, יאיר, 2015. "הקריטריונים של מירי רגב לתמיכה: אסור לפגוע בדגל או לציין את הנכבה", *הארץ*, 2.9.2015.
- אשר, יוסי, 2015. "מה אתם מציעים? השוואת המצעים הכלכליים לקראת בחירות 2015", *קול חי*, 2.3.2015 (מקוון).

- בוטו, נמרוד, 2015. "דירות ב־50 אלף שקל: כך נמכרים נכסי הדיוור הציבורי לשיבות ועמותות", דה מרקר, 27.1.2015.
- בלום, עדי, 2014. "הקשר בין מפעל ההתנחלויות ופירוק מדינת הרווחה הישראלית", עבודה סמינריונית, תוכנית פכ"מ, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בן חורין, גל, 2015. "השוואת המצעים הכלכליים לקראת בחירות 2015", כלכלה וחברה: מגזין התוכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים 18 (פברואר) (מקוון).
- בן סימון, דניאל, 2004. "במקום להתקוטט, תושבי ערי הפיתוח חיבקו את המתנחלים", הארץ, 4.5.2004.
- בן פורת, עדו, 2014. "הכנסת תאסור שביתות על רקע פוליטי", ערוץ 7, 16.11.2014 (מקוון).
- בנדט, שבתי, עמרי נחמיאס, ויאיר אלטמן, 2015. "נתניהו הפיץ סרטון: המצביעים הערכים מגיעים בכמויות אדירות אל הקלפי", וואלה!, 17.3.2015.
- בנדר, אריק, 2016. "ח"כ בגין: חוק ההסדרה בא לאשר גזילה, יטיל כתם על המדינה", מעריב, 18.9.2016.
- בסוק, מוטי, וטלי חרות-סובר, 2015. "הממשלה אישרה את תוכנית הענק במגזר הערבי: עלות התוכנית כ־15 מיליארד שקל", דה מרקר, 30.12.15.
- בר־אלי, אבי, ואורה קורן, 2013. "בנט: חיילים יפעילו את הנמלים המושבתים", דה מרקר, 19.5.2013.
- ברוך, עוזי, 2016. "נתניהו: לא יהיה טיהור אתני", ערוץ 7, 9.9.2016 (מקוון).
- גבאי, שושנה, 2016. "אנו הפלכאים: טריבוניט העם", העוקץ, 1.9.2016.
- גוטוויין, דני, 2004. "הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש", תיאוריה וביקורת 24 (אביב), עמ' 203–211.
- , 2005. "על כלכלה ודעה קדומה", תיאוריה וביקורת 26 (אביב), עמ' 286–294.
- , 2007. "מהפכת הפרטה והבניית הניגוד בין יהדות לדמוקרטיה בישראל", אביעזר רביצקי וידידיה שטרן (עורכים), דברים ושברי דברים: על יהדותה של מדינה דמוקרטית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 497–545.
- , 2008. "מ'מהפכה חוקתית' ל'הפיכת נגד': ההיגיון המשפטי של משטר הפרטה הישראלי", מעשי משפט א (ינואר), עמ' 47–62.
- , 2014. "נקריב את הדמוקרטיה למען הפרטה", המקום הכי חם בגיהנום, 5.12.2014 (מקוון).
- , 2015. "בחירות 2015: הכשל המעמדי של השמאל", המקום הכי חם בגיהנום, 5.4.2015 (מקוון).
- גינת, גלי, 2016. "המסר של שקד: אני אקבע כיצד יראה בית המשפט העליון", וואלה!, 5.4.2016.
- גלובס, 2015. "ח"כ מוטי יוגב: צריך להרים כף D-9 על ביהמ"ש העליון", גלובס, 29.7.2015.
- גלזר, היל, 2016. "מה רוצים הימנים? ראיון עם שרה העצני-כהן", הארץ, 25.8.2016.
- גרשוני, הלל, 2016. "מי בדיוק שותה את כספי המיסים בקשית?", 20: הזמן שלך להשפיע, 7.4.2016 (מקוון).
- דומברובסקי, מטי, 2015. "מארץ ישראל לעם ישראל? הגרעינים התורניים כמסמנים מפנה בציונות הדתית", משה רחמי (עורך), עמדות, ז, היבדלות וסולידריות, אלקנה, רחובות: מכללת אורות ישראל, עמ' 41–59.

- דירקטור, אמנון, 2016. "ההתנחלויות כבר לא זולות יותר", mako, 29.6.2016.
- האגודה לזכויות האזרח בישראל, 2010. "פרויקט דמוקרטיה: נאבקים על כללי המשחק; פרק שני: המיעוט הערבי", האגודה לזכויות האזרח בישראל, עמ' 7–10 (מקוון).
- הארווי, דייוויד, 2015. קיצור תולדות הניאור-ליברליזם, בתרגום גיא הרלינג, ירושלים: מולד.
- הלמ"ס, 2010–2015. "דירות לפי שלב בניה, מחוז ויום בניה", שנתון סטטיסטי לישראל, שנים שונות.
- הנדל, יעוז, וניקולא טובול, 2014. "העדפת משרתים: מחקר משווה", ירושלים: המכון לאסטרטגיה ציונית.
- ויסברג, הילה, 2013. "בנט: מנהלי הייטק — תהיו סוציומטים, דאגו לחברות — והעסיקו ערבים", דה מרקר, 29.10.2013.
- ורטר, יוסי, 2015. "המפלגה הרפובליקנית של נתניהו: ראש הממשלה יוזם איחוד במרכז-ימין", הארץ, 11.9.2015.
- זינגר, רוני, 2015. "הדמוקרטיה לפי מיקי זוהר: הטבות מס למצביעי ליכוד", כלכליסט, 24.11.2015.
- חובל, רויטל, 2015. "שופטי בג"ץ הכריעו: אפשר לגבות פיצויים נגד מי שקרא לחרם על מדינת ישראל", הארץ, 15.4.2015.
- חורי, ג'קי, 2016. "ליברמן: אם החמאס יפסיק להתחמש ולחפור מנהרות, נסכים לנמל ולשרה תעופה", הארץ, 25.10.2016.
- יואלי, אריה, 2016. "המהפך בתפיסה של בנט הביא לו את הניצחון", סרוגים, 19.11.2016 (מקוון).
- יועז, יובל, 2011. "גדול השופטים החברתיים", גלובס, 17.10.2011.
- כביר, עומר, 2016. "עובדי ההייטק הישראלים יקרים יותר מאשר הגרמנים והבריטים", כלכליסט, 14.9.2016.
- כהן, שמעון, 2016. "אלקין ולוין יציגו את מתווה הסיוע לערבים", ערוץ 7, 3.2.2016 (מקוון).
- לוי, יונתן, ליאת שלזינגר, ואביחי שרון, 2014. הקופה הסודית של הימין המתנחלי: תקציב התמיכות של החטיבה להתיישבות — חשיפה וניתוח, ירושלים: מולד — המרכז להתחדשות הדמוקרטיה.
- לוינסון, חיים, 2015. "האם נתניהו באמת אחראי לעלייה במספר המתנחלים בתקופת כהונתו?", הארץ, 14.10.2015.
- , 2016. "המבקר בודק איך העבירו אנשי השר אריאל מיליונים מהפריפריה לעמותות של מקורבים", הארץ, 23.2.2016.
- ליס, יהונתן, 2011. "חוקי נאמנות-אזרחות", הארץ, 17.11.2011.
- , 2013. "חוק הלאום של הליכוד והבית היהודי: ארץ ישראל היא מולדת העם היהודי בלבד", הארץ, 25.6.2013.
- , 2016. "הכנסת אישרה את חוק העמותות בקריאה שלישית בתום דיון מרתוני", הארץ, 12.7.2016.
- מאוטר, מנחם, 2011. "ומלאה הארץ משפט", אודיסיאה 13, עמ' 64–69.
- מגור, ארז, 2015. "המדינה, השוק וההתנחלויות: מדיניות משרד הבינוי והשיכון והמעבר מהיאחזות משיחית לפיתוח עירוני בראשית שנות השמונים", סוציולוגיה ישראלית טז(2), עמ' 140–167.
- מועצת יש"ע, 2014. "מנוע הצמיחה של ישראל", מועצת יש"ע, 26.2.2014 (מקוון).
- מנדל, רועי, 2013. "הרבי אמר להחזיר שטחים", ynet, 11.10.2013.

- מענית, חן, 2016. "איילת שקד ל'גלובס': יש פופוליזם כלכלי עם שכר הבכירים", גלובס, 24.4.2016.
- נחמיאס, עמרי, 2011. "חוק הנכבה אושר בכנסת: 'מקימים אינקוויזיציה מחדש'", nana10, 23.3.2011.
- ניסנוב, זויה, 2014. מעמד הביניים בישראל, נייר מדיניות מס' 2014.04, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- ניר, תומר, 2014. "בנט על חוק הלאום: בשורה חשובה לתושבי דרום ת"א", סרוגים, 23.11.2014 (מקוון).
- נתניהו, בנימין, 2015. "דברי ראש הממשלה נתניהו בקונגרס הציוני ה-37", משרד ראש הממשלה, 20.10.2015 (מקוון).
- סדן, אמרי, 2016. "שקד בהתקפה על בג"ץ: נוטל תפקיד נבחרי ציבור", nrg, 4.4.2016.
- סוויד, אסנת, 2013. "מעמד מנותק", מקור ראשון, מוסף שבת, 19.7.2013.
- עמית, אבי, 2015. הפרק "מזרחי מצביע למזרחי", שנאת אחים (סדרה), ערוץ 10, דקה 11-12, <http://tinyurl.com/hxx68mz>.
- פז, דרור, 2015. "מפעל 'להתנחל בלבבות' של הציונות הדתית פורח מאי פעם", גלובס, 3.4.2015.
- פולבר, שרון, 2015. "מנהל בתי המשפט ליו"ר הכנסת: ח"כ מוטי יוגב מתיר את דמו של שופט עליון", הארץ, 25.10.2015.
- פוקס, עמיר, דנה בלאנדר, ומרדכי קרמניצר, 2015. חקיקה אנטי-דמוקרטית בכנסת ה-18 (2009-2013), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פפר, אנשיל, 2013. "נפתלי בנט מתראיין בעברית ובאנגלית: מצאו את ההבדלים", הארץ, 12.1.2013.
- פרידמן, לארה, וחגית עופרן, 2009. "חמשת המיתוסים השקריים הגדולים על הקפאת ההתנחלויות", שלום עכשיו, 29.6.2009 (מקוון).
- פרסיקו, תומר, 2015. "פוסט-בחירות: המפתח להבנת נסיקתו של נתניהו בימים האחרונים של מערכת הבחירות", לולאת האל, 19.3.2015 (מקוון).
- קורן, אורה, 2008. "נתניהו: שלום כלכלי לפני מו"מ מדיני", הארץ, 20.1.2008.
- קרא, ברנרד, 2016. "היועמ"ש מתייחס לפינוי עמונה: אישור חוק ההסדרה — סוף הדמוקרטיה", nana10, 25.9.2016.
- קלר, ספי, 2014. "הליכוד מבפנים: עולמם של מתנחלים ועסקנים", מידה, 30.12.2014 (מקוון).
- רביד, ברק, 2016. "ריבלין על חוק ההשעיה: מבטא הבנה מסוכנת של הדמוקרטיה", הארץ, 15.2.2016.
- שאוילי, אבי, 2015. "בוננזה ביהודה ושומרון: דירות 4 חדרים זינקו ב-13% פי 4 מהמוצע הארצי", Bizportal, 8.2.2015 (מקוון).
- שומפלבי, אטילה, 2011. "תסיסה בליכוד בשל מחירי הדלק: שכחנו את הדרך", ynet, 27.1.2011.
- שטרקמן, רותם, 2015. "הליכוד כבש את מעמד הביניים והחלשים — העבודה נשארה עם החילונים והאשכנזים", דה מרקר, 22.3.2015.
- שלג, יאיר, 2011. "המחאה החברתית", המכון הישראלי לדמוקרטיה, 31.7.2011 (מקוון).
- שלום עכשיו, 2011. "כשבשראל מצוקת דיור בהתנחלויות מגשימים את החלום לצמוד קרקע", שלום עכשיו, 21.7.2011 (מקוון).

- , 2013. "מחיר ההתנחלויות [או] איך מדינת ישראל מפלה לטובה את ההתנחלויות וציבור המתנחלים", **שלום עכשיו** (מקוון).
- , 2015. "השיטה החדשה להקמת התנחלויות: נתניהו הקים 20 התנחלויות חדשות", **שלום עכשיו**, מרץ (מקוון).
- שקד, איילת, 2016. "מסילות אל המשילות", **השילוח** 1, עמ' 37–55.
- שרגאי, נדב, 2007. "'מועצת ישע המחודשת' מקווה להיות שוב רלוונטית", **הארץ**, 11.5.2007.
- Gramsci, Antonio, 1971. *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence & Wishart.
- Inglehart, Ronald F., and Pippa Norris, 2016. "Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash," Faculty research working papers series, Cambridge, Mass.: Harvard Kennedy School.
- Ives, Andrew, 2015. "Neoliberalism and the Concept of Governance: Renewing with an Older Liberal Tradition to Legitimate the Power of Capital," *Cahiers du Mimmoc* 14 (2) (on line).
- Muller, Jan-Werner, 2016. "Trump, Erdogan, Farage: The Attractions of Populism for Politicians, the Dangers for Democracy," *The Guardian*, 2.9.2016.
- Standing, Guy, 2011. *The Precariat: The New Dangerous Class*, London and New York: Bloomsbury Academic.